

Anadolu Arkeolojisine Katkılar:

65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar

Derleyen
Turan Takaoğlu

İstanbul.2006

Laodikeia ad Lycum'da Menorahlı

bir Haç Betimi

Celal Şimşek

Pamukkale Üniversitesi

Denizli

Laodikeia antik kentinde 2003 yılında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkarılan ve İmparator Septimius Severus'a (M.S. 193-211) adanan anıtsal çeşme yapısı içinde ele geçen sütun parçası üzerinde betimlenen menorahlı Latin haçı Roma dönemi Anadolu arkeolojisi için önemli bir buluntuyu temsil etmektedir (Res. 3-4). Frigya Bölgesi'nin batı ucunda yer alan antik Laodikeia kenti Denizli İli'nin 6 km kuzeydoğusunda Eskihisar, Goncalı, Bozburun köyleri sınırları içinde kalmaktadır (Res. 1). Hellenistik Dönem'de birden çok Laodikeia isimli kent kurulduğundan, kent yanında bulunan ırmakla ayırt edilerek, Laodikeia ad Lycum (Lykos Üzerindeki Laodikeia) olarak adlandırılmıştır.¹ Lykos Vadisi'nin önemli bir kenti olan Laodikeia, Seleukos Kralı II. Antiokhos tarafından eşi kraliçe Laodike adına M.Ö. üçüncü yüzyılın ortalarında (M.Ö. 261-253) kurulmuştur.² Antik kaynaklara göre Diospolis ve Rhoas olarak adlandırılmış olan Hellenistik kent eski kutsal bir yerleşimin üzerinde yer alır.³ Kent ayrıca batı, iç ve güney Anadolu'yu birbirine bağlayan ana yol kavşağındadır. Üç yanı ırmaklarla çevrili olan kentin kuzeydoğusunda Lykos (Çürüksu), güneydoğusunda Kapros (Başlıçay) ve kuzeybatısında Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi) ırmakları yer alır.⁴ Antik kent bu ırmakların arasında üzerinde herhangi bir su kaynağı olmayan yüksek bir doğal platform üzerinde kurulmuştur. Hippodamik sistemde kurulan ve her dönemde yıkıcı depremlerle harap olan Laodikeia antik kenti,⁵ M.S. 7. yüzyılının ilk yarısında meydana gelen ve Aphrodisias ile Hierapolis'i de tahrip eden son deprem sonrası,⁶

¹ Ruge 1924: 722; Strabon, *Geographia*, XII. 8.16; Plinius, *Historia Naturalis* V. 105; Gagniers, 1969: 1; Traversari 2000: 11; Weber 1898: 178; Şimşek 2005: 305.

² Ramsay 1895: 32; von Head 1906: lxxiii; 1911: 678; Ruge 1924: 722; Gagniers 1969: 1-2; Texier 2002: 383; Bejor 2000: 15-16; Bean 1971: 247; Magie 1950: 127, 986-987, no.23; Anderson 1897: 409-410; Buckler ve Calder 1939: x; Belke ve Mersich 1990: 323.

³ Plinius, N.H., V. 105; Texier 2002, 383-384; von Head 1906, lxxiii; Ruge 1924, 722; Ramsay 1895, 35; Gagniers 1969, 1; Belke ve Mersich 1990, 323; Bean 1971: 247. Diospolis, Zeus kenti anlamında olup, kentin baş ve kurucu tanrısının adı Zeus Laodikeus'tur. Rhoas ise eski bir Anadolu adıdır. Son zamanlarda yaptığımız yüzey araştırmalarında Helenistik Dönem öncesine giden seramikler bulmamız, Laodikeia'da eski dönemlere giden kutsal alanların ve yerleşimlerin varlığına işaret etmektedir.

⁴ Asopos ve Kapros ırmakları Korucuk Kasabası altında kuzeyde Lykos Irmağı ile birleşmektedir. Daha sonra Lykos Irmağı batıda, Büyük Menderes Irmağı'na katılmaktadır.

⁵ Guidoboni 1994: 306; Gagniers 1969: 11; Ramsay 1895: 38; Magie 1950: 987, no.23; Belke ve Mersich 1990: 324; Şimşek 2005: 305.

⁶ Guidoboni 1994: 349-351; Ferrero 1997: 87; D'Andria 2002: 100-101; 2003: 38, 110, 116, 126, 146, 181; Erim 1997: 32, 42-43, 54, 56, 65; Şimşek 2005: 312-313.

Denizli Kaleiçi'ne taşınmıştır. Günümüzde yüzeyde görülen kalıntılar daha çok Roma ve Erken Bizans dönemlerine aittir.

Bu çalışmada incelenen menorah üzerinde Latin haçın yer aldığı sütun parçası, 2003 yılı A Nymphaeum kazılarında havuzun içinde bulunmuştur (Res. 2). Sütun, orta gözenekli beyaz mermerden yapılmıştır.⁷ Sütunun kırılmış olmasından dolayı, menorahın kaide bölümüyle, palmiye dalının alt kısımları eksiktir. Yüzeysel kazıma çizgilerle şematik yapılan menorah, palmiye dalı ve borazanın önce, derin kazıma olarak yapılan küreli Latin haçın ise daha sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Palmiye dalının dış yapraklarının en altta yer alan ikisi sadece çizgi, üstte yer alan yedisi ise kazınarak verilmiştir. Sağda yer alan yaprakların ikisi kazınmış, diğer yedisi çizgi halinde verilmiştir. Menorah'ın boyun kısmının altı eksiktir. Ortada yer alan kolun üzerinde küreli Latin haçı yer alır. Menorah'ın kollarının uç kısımlarındaki mumluk kazıma çizgilerle birleştirilmiş olup, uçlarında daire ve buna bağlı ışık huzmelerini sembolize eden üçer çizgi yer alır. Menorah'ın ortasında yer alan küreli Latin haçı iki kolun ucunu kaplamış olduğundan, solda üç, sağda ise sadece iki ucu görülmektedir. Menorah'ın kollarının biraz sağ ortasından yükselen küreli Latin haçı, derin "V" şeklinde kazıma kanallarla yapılmıştır. Haçın kollarının uçları ise iç bükeyli yay şeklinde geniş olarak sona erer. Menorah'ın sağ tarafında yine kazıma çizgili bir borazan yer alır. Borazan kıvrık olup, alt kısmı geniş, üst kısmındaki ağızlık bölümü ise biraz şişkince yapılmıştır. Üzerinde kazıma olarak menorah, palmiye dalı, borazan ve küreli Latin haçı bulunan sütun parçası, Suriye Caddesi'nin kuzey yanına yapılan çift katlı, A Nymphaeum'unun kompozit düzendeki birinci katına aittir. Yazıtına göre A Nymphaeum'u, Roma İmparatoru Septimius Severus'a (M.S. 193-211) adanmıştır.⁸ Sütun üzerinde yer alan menorah, palmiye dalı ve borazan şematik, göze batmayan bir işçilik göstermektedir. Aynı şekilde menorahlar, Hierapolis Nekropolü'nde yer alan bazı Roma Dönemi mezarları üzerinde, M.S. 1. yüzyıldan itibaren, şematik kazıma çizgilerle yapılmıştır.⁹ Hierapolis'te Musevi topluluğunun kendilerine ait özel bir mezarlığı olmayıp, bunlar nekropol içine değişik şekilde dağılmıştır. Bu, topluluk içinde fazla göze batmama düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ancak iki büyük bayramda Hamur ve Şavuot (Azymous ve Pentecost) mezarına çelenk konulmasını zorunlu kılan Musevi Aelius Glykon'un mezar yazıtı ilginç bir örnektir.¹⁰

Hierapolis örneklerinde olduğu gibi A Nymphaeum'u birinci kat sütunu üzerine kazınan palmiye dalı, borazan ve menorah'ın bu düşünceden dolayı basit yapıldığını göstermektedir. Olasılıkla sütun ya da Nymphaeum'un bir bölümünün finansı, Musevi cemaati tarafından karşılanmıştır. Çünkü Antik Dönem'de Lykos Vadisi içinde yer alan Laodikeia, Kolossai ve Hierapolis'li Museviler, ticaretten kaynaklanan bazı imtiyazlara sahiptiler. Bu aynı zamanda Vadide Hıristiyanlığın yayılmasında da bir alt yapı oluşturmuştur. Hıristiyanlığın yayılışı bakımından, St. Paulos'un yazdığı mektuplarda bu

⁷ Kazı Envanter No. AN.03.176. Kalan sütun parçası çapı 45 cm., uzunluğu 65 cm.dir. Sütun üzerine kazıma olarak; altta menorah ve bunun orta kolunda küreli Latin haçı, solda palmiye dalı ve sağda borazandan oluşan kompozisyon yapılmıştır (Res. 2). Menorah haç uzunluğu 29 cm. ve genişliği 19 cm.'dir Menorah uzunluğu 18 cm. ve genişliği 11 cm.'dir. Latin haçı uzunluğu 14 cm., kol genişliği 9 cm., haçın kazıma genişliği 1.7 cm., haçın altında yer alan küre çapı 3.5 cm., palmiye dalı uzunluğu 13 cm. ve borazan uzunluğu 7 cm.'dir.

⁸ Şimşek 2005: 308-313, fig.9-13.

⁹ D'Andria 2003: 60; Ritti 1987a: 117; 2005: 147, Res. 1.

¹⁰ Ritti 1987a: 116-117.

önemli kentlerin adı geçmektedir.¹¹ Zaten Laodikeia'nın Antik Dönem'deki zenginliği ana yol kavşağı üzerinde bulunması ve tekstil ticaretidir.¹² Menorah Musevilerin en eski sembolü olup, bu yedi kollu şamdan, antik çağda ve günümüzde, toplum aydınlığını sembolize etmektedir. Menorahlar, sıklıkla palmiye dalıyla birlikte gösterilmiştir. Bunun yanında diğer bitki ve meyveler, koç boynuzu, hilal-ay şeklinde semboller de menorahlarla birlikte kullanılmıştır. Menorah, palmiye dalı ve borazan gibi semboller Musevilerin dinsel takvim ve festivalleriyle ilişkilidir. Antik Dönem'de menorah'ın en tanınmış örneği, Roma'da M.S. 81 yılında yapılan İmparator Titus (M.S. 79-81) takında, Jerusalem'daki tapınaktan hazinelerin taşınması sahnesindeki betimlemedir.¹³

Anadolu'da Geç Antik Çağ'da Musevilikle ilgili semboller ve yazılar, değişik kentlerde görülmektedir.¹⁴ Lidya'nın başkenti ve bir synagog'a sahip olan Sardis'te bulunan yazıtlı ve üç basamaklı podyum üzerindeki Socrates menorah'ı, M.S. 4. yüzyıla tarihlenmektedir.¹⁵ Ayrıca Sardis synagog'unda bulunan menorahlı plaka da Musevilerin dini inançlarını günümüze yansıtır.¹⁶ Priene'de bulunan menorahlar, palmiye dalı ve tavuskuşuyla birlikte yapılmıştır.¹⁷ Bergama'da menorahlı parça da yine palmiye dalıyla betimlenmiştir.¹⁸ Akmonia'da ele geçen yazıtlar ve başlıkta görülen menorah, kentte bir synagog'un varlığını göstermektedir.¹⁹ Nicaea (İznik)'de bulunan yazıtlı menorah, M.S. 4. ve 6. yüzyıllar arsına tarihlenir. Anadolu dışında da benzer örnekler mevcuttur.²⁰ Örneğin Kafarnaum'da bir synagog'a ait, M.S. 2. yüzyıla tarihlenen Korint başlığı üzerindeki menorah; Suriye'nin Doğusu'nda Fırat Nehri üzerindeki Dura Europas'ta bir mihrapta yer alan menorah (M.S. 1. ve 7. yüzyıllar arası); Bet Alfa'da bir mozaik üzerinde yer alan menorah; Hamat-Tiberias'ta mozaik üzerinde yer alan menorah; Filistin'de Beth Shearim'de katakompta yer alan menorah; Ashkelon'da M.S. 6. ve 7. yüzyıllara tarihlenen kabartma menorah; Roma'da bir altın tas üzerinde betimlenen menorah (M.S. 4. yüzyıl). Bu örneklerde menorah, genellikle palmiye dalıyla ve borazanla birlikte verilmiştir.²¹ New York'ta Rosen Koleksiyonu'nda bulunan plaka üzerinde iki sütunlu ve tonozlu kutsal mekân içinde menorah, palmiye dalı (Lulav) ve borazan betimlenmiştir.²² Bu üçlü kompozisyon, Laodikeia örneği ile benzerlik içindedir. Ancak Laodikeia örneği daha erken tarihlidir.

Laodikeia'da Hıristiyanlık ilk önce Musevi toplulukları arasında kök salmıştır.²³ Bu da menorah üzerindeki Latin haçının verdiği ifadeye açıklık getirir. Hıristiyanlık M.S. 4. yüzyılda İmparator Büyük Constantine I (M.S. 307-337) zamanında resmi din olunca, Nymphaeum sütunundaki menorahın kolları ortasına, daha derin olarak küre üzerinde

¹¹ Ritti 1987a: 116-117; 1987b: 118-120; Bean 1987: 295; Gagniers 1969: 4-11; Blake ve Edmonds 1998: 140-141.

¹² Strabon, *Geographia*, XII.8.16 (578); Vitruvius, *de Architectura*, VIII.3.14; Magie 1950: 48, 126-128, 813, note 83, 986-987, note 23); Ramsay 1895: 40-42.

¹³ Ramage ve Ramage 1995: 143, fig.5.10; Kleiner 1992: 185-187, fig.155; Scarre 1995: 75.

¹⁴ Ovadiah 1978: 857-866, pl.273-280; Fine ve Rutgers 1996: 3-23, fig.1-5.

¹⁵ Ramage 1978: 151-152, no.226, figs.391-393.

¹⁶ Ovadiah 1978: 861, pl.276, fig.10; Fine ve Rutgers 1996: 12-17, fig. 5.

¹⁷ Ovadiah 1978: 859-860, pl.273, fig.3-4; Fine ve Rutgers 1996: 12-17, fig.4.

¹⁸ Ovadiah 1978: 857-858, pl.273, fig.1.

¹⁹ Fine ve Rutgers 1996: 12-17, fig. 3.

²⁰ Anadolu dışındaki örnekler konusunda bilgi veren Prof. Siegfried Kreuzer'e teşekkür ederim.

²¹ Buckler ve Calder 1939: 97, no.264, pl.47/264, 119, no.347, pl.60/347.

²² Fine ve Rutgers 1996: 18-21, fig. 6.

²³ Gagniers 1969: 10.

Latin haçı kazınmıştır. A Nymphaeum'un birinci kat sütunu üzerine kazınan menorah ve Latin haçı, M.S. 494 yılı depremde yapı yıkılıncaya kadar kalmıştır.²⁴ Menorahlı Latin haçı, kentte bir kısım Musevi topluluğunun Hıristiyanlığı kabul ettiğini gösterir.

Laodikeia sütununda görülen küre üzerindeki Latin haçı, Hierapolis Katedrali'ne ait Erken Bizans Dönemi başlığında da betimlenmiştir.²⁵ Benzer şekilde bir gelenek olarak, Erken Bizans Dönemi sikkelerinde, İmparator elinde küre üzerinde Latin haçı tutar, ya da Viktoria büyük Latin haçını tutar şekilde betimlenmiştir.²⁶ Sütun üzerindeki menorah ve onun ortasına yerleştirilen Latin haçı, kaynaşarak adeta kucaklaşmıştır. Bu antik dönemde kentte Musevi-Hıristiyanların varlığının kanıtıdır. Zaten Laodikeia'da yer alan Musevi kolonisinin tapınma özgürlüğü vardı. Her yıl koloni üyeleri arasında toplanan ve Kudüs'e gönderilen paralar, M.Ö. 62 yılında Roma'nın vetosu üzerine kamu hazinesine aktarılmış ve arkasından Laodikeia hızlı bir şekilde gelişmiştir.²⁷

Başlangıçta Hıristiyanlığı zor kabul eden Laodikeia, M.S. 325'te yapılan Nicaea konsülüne katılmıştır ve Erken Bizans Dönemi'nde önemli bir dini merkez olmuştur.²⁸ Laodikeia kutsal kitapta adı geçen önemli bir kenttir ve Anadolu'nun en eski yedi kilisesinden birine sahiptir.²⁹ Hıristiyanlığın yedi mektubundan biri de Laodikeia kilisesine gönderilmiştir ve olasılıkla M.S. 380 yılında rahipler arasındaki önemli bir toplantı da Laodikeia'da yapılmıştır.³⁰

Sonuç olarak, Laodikeia antik kentinde 2003 yılında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkarılan ve İmparator Septimius Severus'a (M.S. 193-211) adanan anıtsal çeşme yapısı içinde ele geçen sütun parçası üzerinde bulunan menorahlı Latin haçı Anadolu'da bugüne kadar bilinen tek örnektir. Laodikeia örneği hem kentte Hıristiyan Musevilerin varlığını, hem de her iki toplum insanların kaynaşarak barış içinde yaşadıklarını gösterir. Ayrıca menorah, palmiye dalı ve borazan kente henüz yeri tespit edilemeyen bir synagog'un varlığına da işaret ettiği kabul edilebilir.

²⁴ Şimşek 2005: 308-310,312-313.

²⁵ Ciotta ve Palmucci Quaglino 2002: 185-194, fig.13c, Taf.3b.

²⁶ Tekin 1994: 221-224, lev. XVII/979-992; 1999: 117, pl.1/1-4, 123-124, pl.III/25-28, 132-133, pl.V/59, 139-140, pl.VIII/87-89; 2004: 179-180, 282-286; 1999: 117, pl.1/1-4, 123-124, pl. III/25-28, 132-133, pl.V/59, 139-140, pl.VIII/87-89.

²⁷ Bean 1987, 295.

²⁸ Ramsay 1895: 80-83; Gagniers 1969: 11. Ayrıca Laodikeia Piskoposları için bkz. Gagniers 1969: 11; Ramsay 1985: 78-79. Yüzeyde görülen kalıntılarda yedi adet kilise tespit edilmiştir.

²⁹ Bkz. İncil, Kolossaililere Mektuplar ve Tanrı'dan Yuhanna'ya gelen esinleme, 3. bölüm; Üçal 2001: 105-119; Gagniers 1969: 10; Blake ve Edmons 1998: 117-119, 139-141.

³⁰ Gagniers 1969: 10-11.

Kaynakça

- Anderson, J. G. C. 1897. "A Summer in Phrygia." *Journal of Hellenic Studies* 17: 396-424
- Bejor, G. 2000. "Per Una Ricerce Di Laodikea Ellenistica." *Laodikea Di Frigia I*. Roma: G. Bretschneider.
- Bean, G.E. 1980. *Turkey Beyond The Maeander. An Archaeological Guide (first edition 1971)*. London: J. Murray.
- Bekle K. ve N. Mersich. 1990. *Phrygien und Pisiden*, TIB 7.
- Blake E.C. ve A.G. Edmonds. 1998. *Biblical Sites in Turkey*. Istanbul: Tend Editions.
- Buckler W. H. ve W. M. Calder. 1939. *Monuments and Documents from Phrygia and Caria*. MAMA VI.
- Ciotta, G. ve L. Palmucci Quaglino. 2002. "La Cattedrale Di Hierapolis." *Saggi In Onore Di Paolo Verzone*. Hierapolis Scavi E Ricerche IV. Roma: G. Bretschneider, 185-194
- D'Andria, F. 2002. "Hierapolis Antik Kenti 2000 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları." 23. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 99-106.
- _____. 2003. *Hierapolis (Pamukkale)*. Roma.
- _____. 2005. "Hierapolis 2003." 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 147-156.
- Erim, K. 1989. *Aphrodisias. City of Venus Aphrodite*. London: Muller.
- Ferrero, D.B. 1997. "Excavations and Restorations in Hierapolis during 1995." XVIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 85-99.
- Fine, S. ve L.V. Rutgers. 1996. "New light on Judaism in Asia Minor during Late Antiquity: two recently identified inscribed Menorahs." *Jewish Studies Quarterly* 3: 3-23.
- Gagniers, J. des. 1969. "Introduction Historique." *Laodicée Du Lycos Le Nymphée*. Campagnes 1961-1963. Québec: Presses de L'Université Laval.
- Guidoboni, E. 1994. *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*. Roma: Istituto nazionale di geofisica.
- Head, B. V. 1906. *Catalogue of the Greek Coins of Phrygia*. London.
- _____. 1911. *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*. Oxford: Clarendon Press.
- Kleiner, D.E.E. 1992. *Roman Sculpture*: New Haven: Yale University Press.
- Magie, D. 1950. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*. Princeton: Princeton University Press.
- Ovadia, A. 1974. "Ancient Synagogues in Asia Minor." *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 857-866.
- Ramage, N.H. 1978. *The Sculpture of the Hellenistic, Roman, and Early Byzantine Periods, Sculpture From Sardis: The Finds Through 1975*, Archaeological Exploration of Sardis 2.
- Ramage A. ve N.H. Ramage. 1995. *Roman Art from Romulus to Constantine*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Ramsay, W. M. 1895. *The Cities and Bishoprics of Phrygia*. Oxford: Clarendon Press.
- Ritti, T. 1987a. "Jewish Community in Hierapolis." *Hierapolis Di Frigia 1957-1987*. Milano: Fabbri, 116-117.
- _____. 1987b. "Christian Hierapolis." *Hierapolis Di Frigia 1957-1987*. Milano: Fabbri, 118-120.
- Ruge, W. 1924. "Laodikeia." *RE* XII.1: 722.
- Scarre, C. 1995. *Chronicle of The Roman Emperors. The reign-by-reign record of the rulers of Imperial Rome*. London: Thames and Hudson.
- Şimşek, C. 2005. "2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı." 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*: 305-320.
- Tekin, O. 1994. *Grek and Roman Coins*. Istanbul: The Yapı Kredi Collection.
- _____. 1999. *Byzantine Coins*. Istanbul: The Yapı Kredi Collection.
- _____. 2004. *States, Sovereigns and Their Coins, Power of Gold, Golds of Power*. Istanbul: Yapı Kredi Gold Coins Collection.
- Texier, Ch. 2002. *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. (Çev. Ali Suat). Ankara: Özkan Matbaacılık Ltd.
- Traversari, G. 2000. "La Situazione Viaria Di Laodicea Alla Luce Degli Itinerari Romani." *Laodikea Di Frigia I*.
- Üçal, T. 2001. *Anadolu'ya Sesleniş*. İstanbul: Hıristiyan Net.
- Weber, G. 1898. "Die Flüsse von Laodicea." *Athenische Mitteilungen* 23: 178-179.

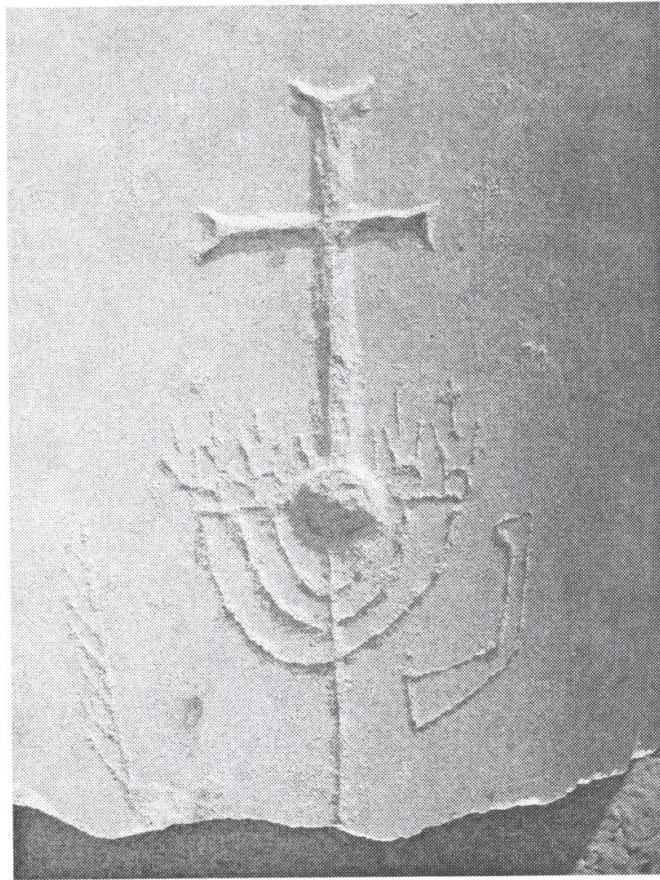
Res. 1. Laodike'nun konumunu gösteren bir uzay fotoğrafi

Res. 2. Nymphaeum ve çevresinin bir hava fotoğrafı

Res. 3. Menorahlı hac betimli sütün parçası

Res. 4. Menorahlı hac betimli sütün parçasının detayı